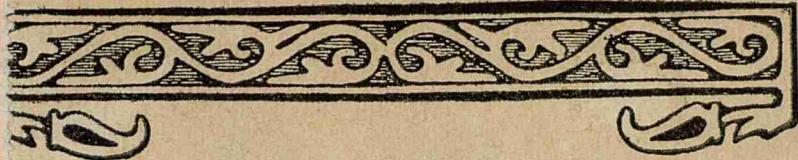

I. I. U.
II
1308
L

N. IORGA
~

DESPRË DIMITRIE
CANTEMIR

CU PRILEJUL ADVOCERII ÎN
ȚARĂ A RĂMĂȘITELOR LVI

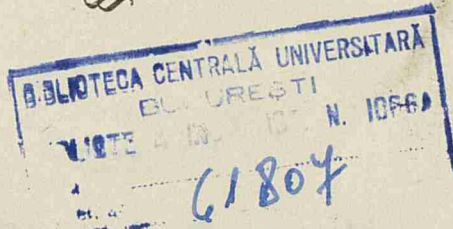

VĂLENII-DE-MUNTE

AȘEZĂMÂNTUL TIPOGRAFIC „DATINA ROMĂNEASCĂ”
1935

N. IORGA

DESPRE

DIMITRIE
CĂNTEMIR

CU PRILEJUL ADUCERII ÎN
ȚARĂ A RĂMĂȘITELOR LVI

VĂLENII-DE-MUNTE

AȘEZĂMÂNTUL TIPOGRAFIC „DATINA ROMĂNEASCĂ”

1935

Despre Dimitrie Cantemir

— cu ocazia aducerii în țară a rămășițelor lui —

I.

Acum două săptămâni oasele, aduse de departe, ale lui Dimitrie Vodă Cantemir au fost așezate în biserica lui Vasile Lupu, închinată celor Trei Ierarhi, Treisfetitele din Iași.

Ceia ce deosebește pe vechiul Domn moldovean, mulți ani trist pribeag în Rusia, de și a fost cneaz și senator al Împărăției, favorit și sfetnic științific al lui Petru-cel-Mare, încunjurat de o familie de oameni inteligenți, în care și o fată de o rară distincție, Maria, care era să fie Țarină alături de Petru, și însurat după moartea soției d'întaiu, Cantacuzina Smaranda, fata lui Șerban-Vodă, cu o tânără prințesă rusă, crescută în Suedia, este, în zilele de tinerețe petrecută în Moldova în Moldova și la Constantinopol, în zilele de maturitate din acest exil, în zile bune și în zile rele, o nesfârșită *tinerețe de suflet*.

Un suflet omenesc e tânăr atunci când lumea, cu frumusețile și cu tainele ei, când oamenii cari-l încunjură, orice sentimente ar avea față de dânsul, când el însuși, cu tot ce cuprinde și cu tot ce ascunde, îi sânt un obiect de neconținută curiozitate, de neastâmpărată dorință de a ști.

Sânt curiozități de acestea *reci*. Le au mulți învățați, dar nu din cei mai mari, din aceia cari, în același timp, au văzut locurile de foarte sus și au pătruns foarte adânc în lăuntrul lor, așa cum ochiul pășării ridicare mai în înaltul cerului vede mai deslușit până în fundul valurilor, descoperindu-și prada. Dar adevărata și cea mai nobilă curiozitate e aceia care se unește cu o caldă iubire pentru scopul cercetărilor întreprinse.

Așa a fost setea de știință, revărsată asupra atâtor tărâmuri, a

¹ Conferință la Radio.

lui Dimitrie Cantemir, cel care a murit la cincizeci de ani cu aceiași ochi lacomi de a pătrunde tot ceia ce se găsea în raza lor de privire și gata de a pune în cărți noi tot alte gânduri. El a fost, în această nesfârșită tinereță a lui, de sigur un *entusiast*, în cel mai curat înțeles al cuvântului.

Nu i-a plăcut numai de ce vădesc și descopăr cărțile, în multe limbi, pe care le-a răscolit cu degetele nerăbdătoare ale frumoasei mâni de stăpânire. Ci asupra ființii omenеști înseși s'a întins această patimă nebiruită de care s'a zbuțuit din anii celor d'întăiu încercări până în clipa când moartea singură l-a împiedecat de a merge mai departe.

Cuvintele cu care se îndreaptă flăcăul domnesc către „dulcele“ său frate, trimes de tatăl, care nu putea face altfel, ca ostatec la Constantinopol, închinându-i o carte de cugetări asupra vieții umane și asupra naturii, care arată mai mult cetire decât cunoaștere a locurilor, *Divanul*, în care înțeleptul s'lidează „lumea“ cu toate farmecele și ispitele ei, oprindu-se, cu acea melancolie care întovărășește atât de adesea cele d'întăiu gândiri, asupra condițiilor de mărgenire a existenței noastre, arată o aplecare către înduioșate iubiri.

Dacă apoi, la Constantinopol, unde a trebuit să iea, ca garant pentru Domnia bătrânului tată, locul acestui frate, el a fost primit pretutindeni, la Turci ca și în cercurile creștine, ale Grecilor, ale Levantinilor, ale Frâncilor de la ambasade, unde tânărul prinț ajunsese a fi așa de prețuit, aceasta se datorește aceluiași suflet deschis, căutând prietenie și oferind în chipul cel mai larg tot ce era în putința uni tânăr fiu de Domn.

Se interesa de orice și avea ceva să întrebe de la oricine dintre cei vii, în același timp când cei morți îi spuneau prin cărțile care nu mor taina gândului lor. Nu se gândia atunci să scrie el însuși, de și dovedise prin lucrări de început că e în stare să le facă, îndrăznind chiar, lucru neobișnuit până la dânsul și iarăși neobișnuit pe urmă, să le dea în tipar, atunci când numai cărțile de slujbă bisericească și de teologie se învredniciau de această onoare. N'are de loc aierul unui savant veștejit din pragul însuși al vieții publice acel frumos tânăr cu profilul curat, cu buzele suptiri umbrite de o lină mustață, cu părul sau mai curând peruca de moda apuseană cu bucelele căzând pe umeri, pe care-l înfățișează portretul lui, de un necunoscut pictor apusean. Jucăria cu prefacerea în dobitoace și păsări ale fabulei a cunoscuților, prieteni și dușmani, din jurul său, din *Istoria ieroglifică* arată că-i plăcea pe vremea aceia a băsnui asupra istoriei, în care era însuși atât de intim amestecat, a vremii sale.

Poate că, la data când i s'a sughăvit fața limpede pe care nu scriseseră încă nimic grijile, temerile și durerile, el trecuse printr'o încercare de numai câteva luni a Domniei, neprimită de Turci, cari-l chemară la dânsii și-l reținură. Dar felul cum a voit el Domnia nu e de sigur obișnuit și el arată aceleași nevoi sufletești, atât de distinse.

Se făceau pe atunci stăpânitori, cu putere împărătească, ai țerilor noastre prin alegerea Turcilor, în mâna cărora de fapt stăteau. Prieteni bine hrăniți la Constantinopol, din lumea puternicilor din jurul Sultanului, hotărau, și buna lor dispoziție trebuia neconținut întreținută cu daruri. Un Domn român de pe la 1700 era un om cu somnul ușor și adesea tulburat. Și el simțea cum îl apasă pe grumaz o putere care-și făcea câte odată un joc din a-l frânge.

Așa nu voia să fie tânărul Voevod Dumitrașcu, urmaș al tatălui trecut prin multe silinți și încercări până să i se cânte în Biserica Domnească din Iași rugăciunile împărătești de înscăunare. El voia să fie ales, aclamat, purtat pe scut de țara lui. Și în această țară nu de orice fel de oameni, ci de tineri ca dânsul și de ostași. În strigătele acestora a fost el înălțat la Scaunul Moldovei

Așa se făcuse mai de curând și în cealaltă țară, la Munteni, cu Constantin Brâncoveanu, dar și acolo tot o minte mare, un suflet mândru e acela care n'a vrut să se întrebuițeze obișnuita târâre spre putere înaintea stăpânilor dăruți și lingușiți. Crescut în străinătate, Constantin Stolnicul Cantacuzino a pus la cale ridicarea după cele mai vechi și mai bune datini a bogatului și blândului său nepot. Era deci și la unii și la ceilalți dintre Români liberi aceiași tendință spre învoire, potrivit cu un trecut a cărui poveste de lupte și biruinți, și contra Turcilor, se scria pe vremea aceia cu pasiune. Din splendoarea acelor vechi timpuri cădeau asupra unui present desarmat lumini care făceau să se vadă drepte și largi drumuri spre viitor.

Că nu l-au vrut stăpâni de altă lege a trebuit să doară adânc pe tânărul care nu găsea în filosofia lui din cărțile de învățătură mângâiere pentru toate decepțiile. Trăind de acum în mijlocul lor, văzându-li corupția, lipsa de curaj și de mândrie, semnele unei răpezi decăderi pe care o credea că urmează până la capăt, el se întări și mai mult în gândul că altceva trebuie și mai ales în acela că așa ceva *se poate*. Șerban Cantacuzino, socrul lui, o voise cu Imperialii nemți, el se îndreptă, după orientarea firească a țerii sale, către Imperialii muscali.

A doua Domnie a voit-o el, nu pentru dânsa, pentru vanitatea puterii, pentru plăcerea vulgară de a vedea oamenii cari-și închină mândria spre a-și satisface interesele și cari-și părăsesc crezul spre a fi văzuți cât mai multă vreme sus, în vârful societății, ci pentru că de pe tronul Moldovei el putea să lucreze la opera de desrobire ce sta în fundul celor mai dragi speranțe ale sale.

Cronicile vremii și un Grec ocrotit la Curtea Domnilor Moldovei ni arată pe un om care vădit căuta să-și câștige prietenii bune pentru un scop mare, pentru una din acele încercări ce hotărăsc asupra unei vieți și asupra unei țeri întregi. Ca un fiu pentru cei bătrâni, ca un frate pentru cei de o samă cu dânsul, ca un părinte pentru tineri. Iubirea lui se îndreaptă mai ales către acest tineret, care el însuși, și de mult, alergând supt toate steagurile creștine, se luptă, se cere la lucruri noi și râvnește necon-

tenit la isprăvi extraordinare, la mari vitejii, la lovituri de aventură. Ei vor fi doar tovarășii lui la ceasul, pe care-l așteaptă cu nerăbdare, când furtuna se va deslănțui la Nistru și va rupe copacul cu miezul putred al puterii otomane, aducând Moldovei libertatea.

Moldovei și întregului popor românesc. Pentru că din izvoare pe care le-a cetit pe vremuri — și la care se va întoarce când se va zdrobi scurta carieră domnească — el știe, ca și mai bătrânul său contemporan Constantin Stolnicul Cantacuzino, că este un singur neam românesc, înfipt aici din vremile Romei și care nu se poate smulge niciodată de unde-i sânt rădăcinile.

Ziua cea de mult dorită vine. Înaintea celui care aștepta legiunile noului Constantin-cel-Mare mergând să-și ia în stăpânire cuvenitul Țarigrad, răsare o oaste mare, dar neorânduită, fără nici o chezășie de victorie, și mai ales un șef împărătesc, care strigă, petrece și bea, un mare și crunt barbar care-l saltă prin aier pe dânsul, așa cum salta prin neprevederea lui soarta întregii creștinătăți răsăritene.

Dimitrie Cantemir, cel crescut între cărți înțelepte și oameni cuminți, va fi putut înțelege încă din acea clipă cum se vor isprăvi lucrurile așa de fără socoteală chibzuită. El n'a spus niciodată ce a simțit atunci când această prevestire s'a adeverit și toată această armată izbăvitoare, răscumpărându-se de robie, a trebuit să fie trimeasă acasă ca niște învinși și niște iertați din mila unui Mare Vizir mai iute, deci mai norocos la faptă.

Între cei ascunși de orgia turcească biruitoare este și el, care se visase liberator și organizator de țară, întemeietor de dinastie. Va merge cu Țarul, cu „sudarul“, cum îi zicea unul din boierii întovărășiți cu dânsul, Ion Neculce, în locuri necunoscute, unde era să-și ducă rămășița, puțină, a anilor vieții sale zbruciumate.

Ce va face acolo, aceasta e teribila întrebare ce i se punea celui de așa de sus prăbușit ca să nu se mai ridice niciodată pe vârful de unde crezuse că descopere un așa de mândru viitor pentru sine și pentru ai săi.

A crezut el în adevăr că va veni și un ceas de răsplătire și că mâna aprigă a Țarului moscovit îl va duce din nou spre Scaunul părintesc în patria dorită? E greu de admis. Omul avea privirea ageră și de la început va fi văzut câtă șubrezenie e în această împărăție nemărgenită și câtă desorientare furioasă în mintea sălbatecului de geniu.

Atunci, osândit pe viață, la ospitalitatea unui neam care abia se deștepta la cultura înaltă de care așa de larg se împărțășisese neobișnuitul oaspete, *el trăi în trecut*.

E multă mângâiere în străbateră veacurilor, care arată adesea ce zădarnicie sânt toate nedreptățile și ce osândite la un rău sfârșit toate tiraniile. Nu se vede aceasta numai când privirea nu poate îmbrățișa destul. Fiindcă numai ce e drept și omenesc e în adevăr solid.

Se smulse deci de la ce avea înaintea ochilor: o casă de piatră

DEMETRIVS   CANTEMIR

Dimitrie-Vodă Cantemir.

la Moscova, adăposturi ușoare la moșii, *podani*, supuși de alt neam, a cărui limbă o deprinsese, de altfel, răpede, un grup de boieri încredințați lui, cum o pretinsese de la început, ca unui, Domn, cu dreptul de a judeca și de a pedepsi, apoi o casă văduvită, un secretar și preceptor grec pentru copiii desterați, noua căsătorie având să-i aducă mai târziu numai, puțină bucurie tinerească. Ce altă viață atunci când îi flutura pe umeri, nu peruca pudrată, ci chica moldovenească și mustața dârză-i înfloria pe buzele acum rase, după moda Apusului, impusă de Țarul Petru!

Înfățișând trecutul —, singurul dintre Domni care a făcut-o —, el se putea opri asupra lui, care avea destule de povestit și de îndreptățit, mai ales pentru momentul supremei tragedii. Dar se mulțami să-și arăte întâia tinerețe lângă tatăl a cărui memorie voia s'o păstreze. Nimic din strigătele zguduitoare ale lui Mihai Viteazul spunând Împăratului din Apus și lumii întregii ce voise, ce făcuse, ce isprăvisse. Ci liniștit, ca un glas fără trup, el începu să desfășure drama cea mare a poporului său.

Nu ni se pare ciudat că, precum, înainte de suprema noastră efortare spre unitatea națională, a răsărit din mormântul său de la Argeș Basarab întemeietorul, acum, din gropnița dela Moscova, unde s'a coborât încă tânăr, ni se întoarce Cantemir gloriicatorul, în zilele când această unitate indeplinită e în sarcina cumineniei noastre?

II¹.

Ce a însemnat Dimitrie Cantemir în viața politică a Moldovei, pe care a încercat s'o facă liberă de Turci, legând-o în condiții de autonomie desăvârșită, cu o dinastie a ei, cu o oaste care s'o apere, cu întoarcerea înapoi a teritoriului ajuns supț stăpânire otomană, e așa de bine cunoscut încât nu mai e de nevoie să se reia cercetarea împrejurărilor în care s'a ajuns la legământul cu Petru-cel-Mare, la primirea acestuia la Iași, la participarea militară a Moldovenilor, iar, la, urmă, după neizbânda Țarului, care se visase peste Dunăre în calea spre împărătescul Constantinopol, retragerea în Rusia, unde acest om cu îndrăzneța minte înaltă a vegetat între străini prea puțin atinși de cultură, având el singura mângâiere a cetirilor, studiilor și scrierilor sale.

Ce nu a format obiect de cercetare e atitudinea neobișnuitului Domn față de viața însăși a patriei pe care de două ori, și tot pe scurtă vreme, a ajuns s'o stăpânească acest ideolog dominat de elementele abstracte ale crezului său luat din cărți și hrănit printr'o neobosită cugetare.

Să cercăm a desface, din acest domeniu, câteva linii.

¹ Din *Memoriile Academiei Române*, 1935.

Când bătrânul Constantin-Vodă Cantemir și-a isprăvit viața, fiul mai mare, Antioh, fiind ostateg la Constantinopol, între tinerii Moldoveni era o mare mișcare spre isprăvile războinice, dacă nu supt steag propriu, cum de sigur că ar fi dorit, măcar supt acela al vecinilor în luptă pentru cauzele lor naționale: Poloni, în rândul întâiu, și Ruși, până la acea minune de eroism aventuros care a fost Carol al XII-lea, „leul nebiruit“ pentru oamenii noștri de atunci.

Beizadeaua Dimitrie era și el părtaș al acestei stări de spirit și, pe lângă aceasta, trăit până atunci în țară, el era pătruns de acea tradiție care, cum a expus-o el însuși, în admirabila carte din exil, *Descriptio Moldaviae*, prevedea cercetarea în fața boierilor a „testamentului“ Domnului mort — deci principiul de ereditate, și, interesat, Dimitrie adăugă că se putea înălătura fiul cel mai mare în folosul celui mai mic —, apoi, cu multe ceremonii impunătoare, asemenea cu cele obișnuite la împărați, binecuvântarea cununii de aur pe care unul din dregătorii cei mari ai țării avea privilegiul de a o pune pe fruntea noului stăpân.

Prezența în țară a trei Patriarhi: de Alexandria, de Antiohia și de Ierusalim, pe lângă un Ecumenic mazil, Iacov, care s'a și stins în țară, participarea lor la slujba pentru Domnul răposat — ceremonie cum nu se mai văzuse în țară —, trebuiau să îndemne pe acela care se simția moștenitorul de drept al tatălui său la o anumită atitudine legată de seculara tradiție bizantină trecută la noi.

Era, în sfârșit, viu în mîntea tuturor felul cum prin voința boierilor — și anume a celor dintr'un singur partid —, prin aclamațiile soldaților urmate de marele vuiet surd al mulțimii din stradă fusese ridicat în Scaunul Țării-Românești la moartea înainte de vreme a lui Șerban-Vodă Cantacuzino nepotul lui, Constantin Brâncoveanu.

Deci așa s'a procedat și în Iașul de la 1693.

Cele trei cronici moldovenești ale acestui moment presintă această alegere și înscăunare în aceleași forme.

Nicolae Costin arată pe scurt cum „boierii de casa lui Cantemir“ „ridică“ pe Dimitrie: în fruntea lor știu că era cumnatul tânărului, Lupu Bogdan, om energic, de care lumea fusese deprinsă a asculta, și bogatul, meșterul în tot felul de uneltiri Iordachi Roset, care, fusese și el în legături de familie cu un Domn, ca unul care ținuse pe fiica, moartă tânără și îngropată la Bârnova, a lui Dabija-Vodă.

E dus, în lipsa Mitropoliei, neisprăvită, la biserica lui Ștefan-cel-Mare, de curând reparată și cresculă de Țarigrădeanul Antonie Roset, Sfântul Nicolae, unde Dimitrie a ținut să se așeze, în „gropnița“ pregătită pentru Domnul reparator, trupul, mutat apoi în fundația cantemirească de la mănăstirea Mira, al bătrânului său părinte. Patriarhul Gherasim de Ale-

xandria face slujba, după vechea datină împărătească pe care trebuia s'o cunoască. „Sărutarea poalei“, potrivit cu moda turcească, se face de toată lumea la Curte.

Neculce, omul lui Dimitrie Cantemir, într'o mai largă poezie, atribuie însă rolul de căpetenie în această creațiune domnească, nu boierilor din partidul cantemiresc, ci castei militare. „Slujitorii au și început a strigare că altul nu li trebuie să fie Domn, ce numai Dumitrașco beizadea, feciorul lui Constantin-Vodă. Ce boierii și țara nu cutezau să zică într'alt chip, că se temeau de slujitori; ce numai le căuta să priimească și să zică cum ziceau slujitorii“. O întărire turcească întâmplătoare se adaugă. Un simplu agă era la Iași, cu trebi, și acesta, „văzând că strigă cu toții într'un cuvânt“, își arogă dreptul de a confirma tumultuoasa alegere, mergând până la așezarea în biserică lângă Scaunul domnesc, ba luând chiar locul în alt scaun. Urmează, de sigur, molitva arătată mai sus la Sfântul Nicolae. „Și au început a slobozire puștile cele mari și a zicere surlele, trâmbițele și a batere tobele, pe obicei, tabulhanaua.“

De și se ceruse prin trimeși speciali, între cari un tânăr Roset, întărirea din partea Sultanului, ea n'a putut fi câștigată, de și, cum am văzut, aga pusese în spinarea beizadelei un caltan provisoriu. În curând acela care se intitulase Dimitrie-Vodă trebuia să ieie calea către Constantinopol.

Di n'această „Domnie“ neconfirmată, pe care cel care crezuse că o putea păstra n'a pomenit-o în acte sau scrise de mai târziu, nu ni-a rămas niciun document, de și cărți domnești au trebuit să se dea și în acest așa de scurt răstimp.

Noua Domnie, pe care Dimitrie Cantemir o datoră intervenției Hanului Tatarilor și, probabil, și unora din prietenii constantinopolitani, arată un fel de a fi cu totul deosebit. Acela care devenise, în Capitala imperiului, un tânăr „cilibiu“, de princiară origine, trăind după moda locului și a vremii în palatul a cărui înfățișare o cunoaștem și din care s'au păstrat importante ruine, purtând în același timp turbanul și hangerul ca și cravata și haina strânsă pe corp a curtenilor marelui rege frances, cu al cărui ambasador era în legătură, se simțea acum ca un represintant al acelui spirit apusean pe care-l putuse cunoaște zilnic în Pera plină de Levantini, în lăcașurile ambasadorilor străini. Nu mai visa de apuse splendori bizantine, păstrate din instinct în vechea lui Moldovă, ci tindea să se manifeste ca un iubitor de oameni, vrăjmaș al pom-pelor, desprețuitor al formelor, sprijinitor înainte de toate al săracilor, gata să-i ajute chiar în dauna Cămării domnești și a Vislieriei, iar, față de boierii speriați de ifosurile imperiale ale lui Nicolae Mavrocordat, de asprimea cu care cădea asupra celor bănuși de dânsul, chemând calăul ca să mântuie pe dată cu ei, el apărea ca un bun tovarăș din vremile

întâii tinerețe, socotind, prețuind și așezând pe fiecare după vrâsta și vrednicia lui.

În aceste privinți toate izvoarele de țară concordă.

După Nicolae Costin, pe care noul Domn îl așează, pentru pedanta lui învățătură și cunoașterea, de la Iesuiții din Iași, și a limbii latine, în fruntea noului Divan, Dimitrie Cantemir apăru la Iași, coborându-se din poșta turcească, „menzilul împărătesc“, cu o neobișnuită simplitate. Nu era lângă dânsul nimic din semnele impunătoare ale unei noi stăpâniri: nici tuiurile dăruite de Sultan vasalilor înfeodați de dânsul, nici steagul de Domnie, nici musicanții turci cari cântau, după datină, de înscăunare: „fără tuiuri, fără sangeac, fără tabulhanaoa împărătească“. Atâta numai: un Turc purtând nu știu ce semn al puterii, în care cei nedepriși cu un astfel de alaiu văzură numai „o ghioagă lungă de lemn ținută a mână“. Cu dânsul, cu clerul, cu boierii, cu slujitorii și mulțimea ce se va fi adunat, el merse la biserica lui Ștefan-cel-Mare, unde-i era îngropat părintele, și acolo primi pe frunte mirul, cu o evlavie pe care vom vedea că o înseamnă un martur străin.

Cuvântările altora se îndreptară, iarăși după ceremonialul arhaic, către dânsul. Dar elocvența lui Vodă însuși trebui să întreacă pe a lăudătorilor săi. Cronicarul o afirmă: fiind „slovesnic“, el a cerut cu căldură „să fie unii către alții întru dragoste, poftind pre cei bătrâni ca pre niște părinți, pre cei de vrâsta sa ca pre niște frați, pre cei mai tineri ca pre niște fii, arătând ce ar fi folosul unirii boierești“. Îndemn ce nu se auzise niciodată în această Moldovă sfâșiată de interese, mâncată de cumplite uri, în care unii erau pentru Mihai Racoviță, alții pentru tânărul Constantin Duca, ba câte unul și pentru Țarigradeanul Nicolae Mavrocordat, fără să uităm pe anume boieri cari, între cele două beizadele lăsate de Constantin-Vodă Cantemir, preferau pe fiul cel mare, a cărui înlăturare de la succesiune a încercat s'o explice prin tradiția țerii Dimitrie: Antioh-Vodă.

Aceiași „filosofie“ o recunoaște credinciosul sftenic al lui Dimitrie-Vodă, Ion Neculce. Pe când, în Domnia lui Antioh, fratelui mai mic îi ieșise numele că e „nerăbdător și mândros, zglobiu la beție“, „om rău“, acuma, din inaintarea vrâstei sau din experiența în lucruri de turburări și de războiu, „așa se arăta de bun și blând că *tuturor li erau ușile deschise, și nemăreț, de vorovia cu toți copiii*“. O înduioșătoare notă a acestui temperament superior, rafinat și înălțat prin cetirea multor cărți și prin cunoașterea atâtor oameni aleși: plăcerea de a se apropia și de sufletul nevinovat al copiilor țerii sale de naștere.

Banii steagului e silit Dimitrie, contra voinții sale, a-i scoate, pentru a-și plăti la Constantinopol Domnia, dar cu un șfert mai puțin decât ceruse Nicolae Mavrocordat, deci trei mii de galbeni Prieten al mazililor, din ale căror rânduri de vrednici

gospodari și de ostași născuți i se trăgea meamul și după lată și după mamă, el li scade la jumătate dajdea, „și unora și mai bine“. Desființează prin „testament“, deci cu blăstăm al clerului, rostit de Mitropolitul țerii, desetina, și poate — cum se va vedea din altă mărturie —, nu numai pentru boieri, cum o afirmă Neculce, de și acesta spune în toată forma că „acest obicei se făcuse de la Mihai-Vodă de dau desetină boierii, iar Dimitrașco-Vodă i-au iertat“. Aceasta era și firesc ca unul care, în deosebire de alții, „lăcomie nu avea mare“.

Aplecat spre cei mici și săraci, el adună toată boierimea în jurul lui, căutând în unirea lor sprijinul pentru viitorul primejdios de luptă creștină; „deci boierii, văzând așa milă și nemărire, începuse toți a se lipire și a-l lăudare“.

Se observă, ca element de critică, atâta că, necunoscând țara, de mult ce trăise dincolo de hotarele ei, judecata, la care, ca orice Domn, era îndatorat zilnic, nu-i era prea sigură: „la giudecăți nu prea putea lua sama bine, poate unde fusese trăit mult la Țarigrad, în străinătate“.

Și pentru toate acestea el nu cerea altceva decât o recunoaștere care de sigur i se cuvenia: „*lucrurile lui poftia să fie lăudate*“. Și care e oare omul superior care, între ai lui, cărora se ostenește a li face bine, să n'o fi dorit cândva în viață?

Și iată un al treilea contemporan, acela care trece supt numele modestului togoș de Divan Mustea. Iarăși lipsa dorinții de a se impune prin forme exterioare: „*Au venit mai degrabă fără gloată, fără de nicio mândrie*“. Aceiași prietenie fără deosebire de vârstă și de rang: „S'a arătat cătră toți cu dragoste și cu blândețe, și pre toți boierii îi ținea la cinste, și țara nu o au supărat cu bani, ce prea ușor au lăsat pe săraci, ca să poată plăti mai lesne“, adăugind că și lumea, cu ochii la nădejtile mîuscălești, nu era dispusă să caute până în fundul pungii.

Și un glas străin se adauge la acelea care arată intențiile de nouă Domnie, „filosofică“, ale lui Dimitrie-Vodă. Spiritul parasit corfiot, făcând haz de înstrăinarea, de sărăcia și de boala sa, Anastase Condoidi, așezat de mai mult timp în această Moldovă, unde mediul boieresc, chiar în Iași, i se părea greoiu și neînțelegător, în comparație cu ce lăsase în insula sa influențată de Veneția, împărtășește lui Hrisant, Patriarh al Ierusalimului, cu care Dimitrie va avea tainice legături politice, cum apare stăpânitorul abia sosit în Iași, față de acel Nicolae Mavrocordat pe care totuși scriitorul îl recunoaște că fusese „întru toate prea-glorios, prea-bogat, vrednic de o puternică împărăție“. Arătând de ce ajutor s'a învrednicit de la fostul Vornic Iordachi Ruset, ajuns acumă Hatman, el urmează așa, vorbind de Domnul însuși: „A venit Domnul cel nou, la inima căruia am cunoscut o bunăvoință

față de mine care n'a știut măguli cu cuvinte plăsmuite, ci a face bine cu bogate daruri. I-am rostit o laudă la ceasul venirii lui, și mi-a dăruit un frumos postav de doisprezece coți, canavăț, de mătăasă, venețian, de șaizeci de lei, și m'a asigurat să iau cât luam și de la Domnul de mai înainte. Sper de la mărinimia lui acel ajutor pe care nu l-am știut de la socotința guvernării otomane“.

„Și rugăciunea Ta“, adaugă el către Patriarh, să fie aceasta: „să-i dea o mare stabilitate și stare pașnică pentru de obște folosul cărmuirii țerii, căci și de Dumnezeu se teme, bisericele lui le venerază, și poporul nu-l supără; n'a voit cheltuieli de Domnie nouă și a înlăturat peste tot darea albinelor și a viilor“. Boierii cari de frică se sălășluiau prin pustiu, de mult curaj s'au întors la ale lor, răsufflând aierul lor părintesc cu toate formele bucuriei și mulțămirii. În scurt, strălucește în Bogdania azi o schimbare a dreptei celui Prea-înalț, căci a răsărit în ea nou soare de dreptate“.

Aceiași mulțămire cu noul Domn o arată Condoidi și în scrisoarea de la 18 Aprilie, în care vorbește de răsplata din bielsug pentru opera de traducere la care, din însărcinarea lui Hrisant, lucrează cu greutate, fără un Lexicon ca acela, vestit, al lui Scriverius (Schryver), și urează „înlăturarea pe părintescul Scaun“ a celui care așa de generos a fost față de dânsul. Rolul străinului era de a face predicile grecești, de o retorică aleasă, în zilele Postului celui mare, și în frumoasa biserică a lui Vodă-Barnovschi. Cu acest prilej aflăm că egumenul, care cărmuia în numele Sfântului Mormânt, se făcuse vinovat de les-maiestate, de bună samă atacând pe Dimitrie în folosul fostului stăpân grec, Nicolae Mavrocordat, și a trebuit ca Domnul să se gândească la legătura vinovatului cu Patriarhul Ierusalimului pentru ca pedeapsa să nu fie și mai aspră.

Dar încă din acel moment problema grea a politice externe între Turci, Suedesi și Ruși se punea aceuia care, de mult, cu speranțe mari, o resolvise teoretic. Condoidi arată că la Cetățuia erau adăpostiți Suedesi, Poloni de-ai lui Stanislav Leszcynski și Cazaci de supt ascultarea lui Mazeppa, aliatul eroicului rege.

Alcătuirea Divanului Domnesc pune alături boieri de mai veche și mare vază, ca Nicolae Costin, Lupu Costachi, Constantin Costachi, Ioan Sturza, Sandu Sturza, Ilie Catargiu, cu oameni noi, din tineret, ca Hatmanul Antohie (alt Antioh) Jora, Ioan Neculce, Gheorghiiță Păharnicul, Dabija Banul, locul de Postelnic fiind rezervat unui Grec constantinopolitan, de cunoștință intimă, acel „Spraioti Dracumana“, care trebuie să fie dragomanul Euspragiotos, Evspraioti.

Cu acești sftnici Dimitrie-Vodă va fi desfășurat o întreagă activitate dominată, firește, de un spirit nou. Din nenorocire actele ce s'au păstrat privesc lucruri fără însemnătate: privilegiu pen-

tru boieri de cei noi, și mai ales ostași tineri, ca Ștefan Luca, fost al treilea logofăt. Păharnicul Adam Luca, Alexandru; căpitanul de Fălciiu, Sandu Vârnăv, pârcălabul de Orhei, Pavel Vârnăv, Apostol Dabija, Beldiman treti logofăt, restul privind pe episcopul de Roman, Pahomie, preoți și alți slujitori bisericești, calicii sau mișei tot din Romanul Vlădicăi Pahomie. Am publicat cândva chiar un document de caracter militar al lui.

Ce păcat că nu ni s'a transmis de la el o condică asemenea cu acelea ale Fanarioșilor următori! Dar că în această administrație, pe care abia o întrezărim, era o politică, apare neîndoelnic.

Ne putem gândi ce ar fi dat ea dacă lui Dimitrie Cantemir i-ar fi fost îngăduit a îmbătrâni în Scaun, și cu atât mai mult a lăsa Domnia urmașilor cari să continue înoirea Statului după exemplul lăsat de dânsul.

Nu odată împrejurări neprevăzute au stricat noroșul acestui popor.

III¹.

Nu voi povesti aici ce gânduri mari avea noul Domn al tinerilor cu privire la țara al cărei viitor se credea chemat să-l întemeieze.

În Țarul Petru, un „Impărat“ pentru toți creștinii ortodocși el nu vedea decât pe înăntuitorul de o stăpânire turcească pe care, cunoscând-o așa de bine, o desprețuise mai mult decât o ură. N'avea nicio îndoială că monarhul creștin din Răsărit va ajunge la Dunăre, că la vederea steagurilor lui se va ridica întregă creștinătatea și că se va deschide o cale de triumf pentru urmașul slav al Cesarilor bizantini.

Dar, rău aprovisionată într'o vară de secetă, și neașteptată de Domnul muntean Constantin Brâncoveanu, care de fapt nu făgăduise nimic formal, o oaste de înecată înaintare se lăsă prevenită de Marele-Vizir, care o asedia în toată forma la Stă-nilești pe Prut, lângă Fălciiu. Petru fu bucuros că biruitorul său, cumpărat poate, dar poate el însuși șovăitor, se mărgeni să-l conducă acasă, să-l escorteze ca pe un călător militar imprudent (Iulie 1711).

Dimitrie Cantemir, căzut din culmea speranțelor sale, întovărășia pe acela care se îndurase a-l lua cu sine.

De acuma, când trebui să părăsească orice gând de Domnie, el nu va face decât să puie în scris gândurile care-l urmăreau de mult și mai ales acelea prin care se putea lumina prin dări de lumină țâșnite din trecut calea de viitor a poporului său.

Iată cum i s'a desfășurat, după documentele tipărite de d. Ștefan Ciobanu, în studiul său *Dimitrie Cantemir în Rusia*, cei doisprezece ani, până la moarte, ai pribegiei:

¹ Din *Revista Istorică*,

Doamna Casandra a lui Dimitrie Cantemir,
mama lui Antioh, marele poet; a fost fiica lui
Șerban-Vodă Cantacuzino.

A doua soție a lui Dimitrie-Vodă Cantemir,
Anastasia Trubețcoi.

După înfrângerea neașteptată și umilitoarea retragere a Muscalilor, Domnul Moldovei, ascuns în bagajele aliatului său, întovărășește oastea care se îndreaptă spre Nipru. Nu știm bine cum, Doamna, îngreunată în opt luni, cu șase copii (afară de Constantin și Antioh, scriitorul, mai cunoscuți, alți doi: Matei și Șerban, cu nume cantacuzinești muntene, și două fete, ale căror nume au aceeași origine: Maria și Smaragda) se află în lagăr. 4.000 de Moldoveni ar fi pornit în bejenie cu dânsul.

Întăia scrisoare a fugarului, din Ladova, la 27 Iulie, e confusă și umilă, în latineasca-i neînțeleasă de incorectă. Se lasă în samă „prea-cucernicului, prea-puternicului Împărat“, a „nesfârșitei lui îndurări“. „Fără soarele prezenței sale, în atâtea și așa de mari întunecimi ale nenorocirii sale, va înopța fără capăt.“ Pierzând cele agonisite timp de douăzeci de ani și un întreg viitor, se întreabă ce va face el, „înstrăinatul“, după iminenta plecare a Țarului.

Răspunsul nu-i venise când, „din lagăr“, la 2 August, se cere a fi trimis la Chiev, cu biata soție împovărată; caii oboșiți nu mai răsbesc, oamenii sânt prăpădiți de oboseală.

I se ceru să-și arăte dorințele, dar el preveni cererea. Dator la creștini, fără venituri, cu abia șase sute de ruble din subsidiul rusesc, stors prin cheltuiala de 10.000 de taleri pentru grâul din Bugeac, plus prețul a 10.000 de boi și 15.000 de oi, când cu expediția, el merge în locuri necunoscute. Cere strajă rusească sau bani ca să-și plătească vre-o 500 de curteni. Să aibă case în Moscova și altele la țară. Peste ai lui să rămâie domn, fără a se amesteca nimeni, având toată judecata, iar în casuri mixte să se facă o comisie ca între două țeri vecine; procesele lui proprii numai Țarul să le judece. Voia de a merge unde vrea în Imperiu s'o aibă, iar fiii lui să poată studia unde li place, „în orașele cele mai vestite și în alte părți creștine“. Vamă să nu se ia nici de la ai lui, înzestrați și ei cu moșii. Țeranii dați lui de Împărat să aibă privilegiul de slobozie. Toate acestea, bine înțelese, până la ceasul revanșei rusești, când Domnia Moldovei va fi a lui sau a urmașilor lui.

Ordinul lui Petru e scurt: să se dea exilatului case la Harcov. Va avea moșiile generalului polon Szydowski, scrise în privilegiul care se și dădu. Dar un privilegiu solemn ieșise din cancelarie încă de la 1-iu August. Cantemir devenia „cneaz rusesc“, cu titlul de „prea-luminat“; pe lângă așezarea din Harcov se prevedeau case la Moscova și sate în vecinătatea Capitalei; se acorda județul fostului Domn asupra alor săi și chemarea înaintea Țarului a proceselor personale. Se recunoștea și dreptul de liberă circulație, de studii în străinătate, la creștini, pentru copii. Nu se uitau aceste despăgubiri care nu erau să vie niciodată.

Acolo era Cantemir la 26 Novembre, în „liniște“, dar la loc prost, cu cetate de lemn, fără șanț, stricată, incapabilă de apărare. La plângerile și pretențiile lui se răspunse printr'un nou

O fiică a lui Dimitrie Cantemir.

Femeie din neamul lui Dimitrie-Vodă Cantemir.

privilegiu, din 9 Iunie 1712, apoi prin chemarea la Moscova, unde Dimitrie sosi, cu familia, la 18 Ianuar 1713. Aici avea o casă de piatră și una de lemn, iar în vecinătate moșii și țerani

Însă o mare nenorocire-l aștepta. Doamna Casandra moare, la 12 Maiu 1713 încă tânără, și rămășițele-i sânt așezate în mănăstirea grecească a Sf. Dimitrie, văduvul făcând să se înalțe acolo un paraclis, al Sf. Constantin și Elena, potrivit cu tradițiile de artă ale țerii sale.

Petru-cel-Mare plecă în curând către alte părți ale Statelor sale. Oaspetele moldovean fu încredințat grijei Senatului care avea administrația. Fu neglijat însă, neplătindu-i-se pensia. Relațiile cu Țarul însuși fură reluate în toamna lui 1714, când Cantemir scrie Țarinei pentru a o felicita la nașterea unei fete care n'a trăit, Margareta: Stătea la țară lângă Moscova, cu cămărașul Antioh și soția lui, cu Grecul Anastase Condoidi, preceptorul copiilor, care va ajunge Vlădică rusesc la Vologda, cu un medic, tof Grec, Sevastos, cu alți oameni de casă și cu boierii pribegi, Neculce în fruntea lor, pe cari-i trata aspru. Intreținea relații cu asociatul său în rusofilia nenorocită, Toma Cantacuzino, acum general-maior rus, așezat pe alte proprietăți dăruite. Scria pentru sine, — atunci primi diploma de membru al Academiei din Berlin, datată 11 Iulie 1714 — și redacta acele panegirice, ale lui Petru ca și al Sfântului Dumitru, pe care le rostia fiii, Șerban întâiu, Antioh pe urmă. Înălțase la satul creat de dânsul, pe numele lui, Dimitrovca, o biserică și curți ca în Moldova, care ar trebui, când va fi cu puțință, cercetate.

Se află însă la altă moșie, Solomina, când feliță pe Țar, a cărui vedere îi fu refuzată doi ani întregi, pentru nașterea unui fiu, în Decembre 1715. Odată senatorii îi pretinseră să dea Tesaurului împărătesc banii strânși de la țerani. Chiar după hotărîrea lui Petru în favoarea lui, guvernatorul Chievului și senatorii urmară să-i facă miserii.

Scârbit de o dușmănie invidioasă, care nu se ascundea, din partea unei societăți pe care și Neculce o află inferioară, Cantemir prinse ocașia plecării în Occident a lui Petru (Ianuar 1717) pentru a-i cere să-l întovărășească în Olanda. „Am mare dorință să văd acele țeri“, spune el, adăugind că „are ceva de propus ce se impune în vremile de azi“.

Căci idei politice răsăriseră din nou în capul celui oprit de a se amesteca în viața poporului său. Când, în acel an 1717 încă, trimese un om în Ardeal, se culeseră prin el informații care fură comunicate miniștrilor Țarului:

Pribegii munteni în Ardeal, cari cereau pe beizadea Iordachi, cumnatul lui Dimitrie, ca Domn, sânt foarte nemulțămiiți, de soarta lor; generalul comandant al provinciei, Stainville, li-a spart la Brașov lăzile și li-a luat averea pentru războiul imperial. Iordachi e considerat ca un simplu subordonat al generalului, țara ca o provincie oarecare, și Domnul în șpe spunea

pe față că el și boierii nu pot suferi altă atârnare decât în chipul Domniei de sine stătătoare, cum a fost și supt Turci. Generalul Tige strânge în țară bir și dijmă ca pe vremea acestora. Iesuiții se gâtesc a lua bisericile și a face colegii. Dacă deci cei patru soli trimeși la Viena nu izbândesc în chestia neatârării, emigrații vor căuta alt sprijin, nevroind „stăpânirea nemțească“. Moldova de peste Siretiu e prădată. Și cei din țară și pribegii se plâng de Racoviță ca și de Nemți și declară că nu uită pământul din 1711; mai bine decât supt Nemți, ei trec Dunărea la Turci.

În Ianuar al anului următor, 1718, Cantemir scria lui Petru în străinătate —, de unde, din Danzig și Amsterdam, Țarul poruncea să se ierte dările și, din Carlsbad, să i se deie „Domnului român“ case la Moscova —, vorbindu-i de dureri și de speranțe: la Constantinopol fratele, Antioh-Vodă, ca un întemnițat „de opt ani de zile“, sărăcit, oprit de a ieși măcar pentru a merge la biserică, în Țara-Românească lâncezesc doi fii ai Hatmanului Bogdan cu sora Cantemireștilor; pe toți ar vrea să-i „fure“ și să-i aducă la libertate, în Rusia sau măcar în Moldova. Acolo, în Moldova, din cauza revoltei provocate de războiul cu Imperialii austrieci, se ieau oamenii în robie, până la 80.000 într'un an, și mănăstirea Mira, cu oasele bătrânului Cantemir, e nimicită cu praf de pușcă, aruncându-se oasele domnești. Un partid rusesc s'a format din nou și strigă către Țar prin el: Mitropolitul a trimes un arhimandrit de la Suceava, Vlădica de Roman e la Chiev, unde guvernatorul arestează pe Moldoveni, dar fii ai lui Sandu Sturza au sosit și ei în ortodoxia muscălească; fugarii din Polonia, din Ardeal cer ajutor, și contra oamenilor „Cesarului“ nemțesc. Scăpat din robia rusească, Neculce scrie din Polonia despre noul jaf din Moldova.

Scrisoarea lui Neculce, „biv Hatman moldavschii, guvernator suceavschii“, în românește, e de cel mai mare interes. „Făcătoriului de bine“ care e contele Golovchin el îi spune, „știplicuind“, suplicând durerea Moldovei: „amarul și greul păcatelor noastre celor multe ci-au rămas în pământul nostru pân la acest cias, de nu să mai rădică“, „focul cel nestins la păgân“ în care se află. Inchinându-se odată „sudarului“ (*gosudarului*), Țarului, care e „monarh slavnic pe toți creștinii pravoslavnici“, Moldovenii au crezut să scape de apăsările și primejdiile de atunci. Neizbânda expediției de la Prut a răspândit în străinătate pe prietenii domniei creștinești, cari „sânt lipsiți din pământul lor de atunce, de la acea vreme, prin țări străine, cu mare lipsă și fără nicio așezare“. Cum însă „aveau sfadă păgânii și cu alți monarhi“, se mai trăgea nădejde. Dar pacea s'a făcut, și în aceia „numai pentru pământul nostru, Moldovii, nimea nu s'au pus“. Ceia ce văzând Turcii, „ni-au cuprins de toate părțile de ni-au luat pământul și ni-au încungiurat toate granițele țării“, — ceia ce înseamnă ocuparea Hotinului — și încep a „busurmăni“ „în acel olat“ femeile și copiii. Țara stă „cu suspin la Dumnezeu,

de cată cu ochii în sus“: cei de rând fug la Poloni și se fac șerbi, *podani*; exemplul fugarilor din 1711 împiedecă pe boieri de a fugi și ei. Sol al durerilor patriei sale, Neculce se roagă de o intervenție a „prea-sfinșitului sudar“ prin „posol“ la Poartă ca „să ne rădăce Hotinul din spate“, „să ne lasă în obiceiile cele vechi“ printr'un privilegiu, o „voină“, iar ca loc de refugiu să se dea, supt Cantemir, pentru „v'o două polcuri“, loc lângă Chiev. O listă de refugiați cuprinde pe Mihalachi și Barbu (!) Sturza, pe un Constantin Racoviță, pe un Aslan, un Capotici, un Beldiman și încă un Zărul.

Cantemir se cerea deci în Polonia pentru ca din această țară liberă, — făcându-se a avea interese în Ardeal unde-i e soacra, de șaptezeci de ani, și la Impăratul Leopold, dator cu bani la Doamna Brâncoveanului, și, a căuta moaștele Sf. Ioan de la Suceava —, să mângâie și să ațâțe pe Mitropolitul și pe câțiva boieri. Ar putea ajuta și pe Antioh-Vodă, și el cere scrisori către Châteauneuf, ambasador în Olanda, pentru a i se pune la dispoziție un vas de fugă.

Acuma însă pacea de la Pojarovač încheiase această nouă suferință moldovenească. Dimitrie, căruia-i muria de lingoare fetița cea mai mică, Smaragda, era invitat stăruitor în orașul unde Petru, întors, crea o viață nouă apuseană, cu alte obiceiuri, de haine strimte, de bărbi rase, de peruci pudrate, de baluri și reprezentații. Pentru această mare prefacere crezu că are nevoie și de învățatul său musafir.

El și veni, dar nu singur. Fata, crescută în Suedia, admirată de camerierul ducelui de Holstein, a cneazului Trubețcoi, prizonier al lui Carol al XII-lea în Stockholm, ispiti cu cei șaisprezece ani ai ei pe încărunțitul Domn fără țară. Prin această frumoasă copilă, cu educația occidentală, Rusia cea nouă cuceria pe învățatul Oriental. Nunta se făcu la 1719.

Pribegii români rămaseră de țara lor și se mulțămiră, de voie, de nevoie, cu împărțirea de moșii făcută, pe basa celei din Septembrie 1712 încă, la 31 Octombrie 1718, după cererea lor din 2 Iunie, de stăpânul cel mare, Impăratul. Astfel căpitanul Bragă, Ion și Toader Merescul, Slugerul Dinu Comisul și căpitanul Teodosie Cârțan (?), vătaful Ion și porucicul Antioh erau așezați în satul Colodejnâi, militarizat, în stăpânirea lui Cantemir însuși, din confiscarea lui Szydłowski, pentru a se evita noi certe între Moldoveni; alții, Nicolae și Vasile Zărul, aveau rost în alte părți ale acestui domeniu.

Anunțând legătura încheiată cu mândra odraslă a nobilimii moscovite, Dimitrie se declară gata să iea viața din nou, intrând ca student în abia întemeiata școală de anatomie.

Dar doi ani nu se strecuraseră și fostul stăpânitor descoperia că n'are măcar rangul lui Cantacuzino, de-o samă, odată, cu boierii lui, că n'a primit, ca Brâncoveanu, ordinul Sf. Andrei, că „viața-i în lenevie și netrebnicie e fără niciun rost“, în ciuda

visitelor lui Toma Cantacuzino, ducelui de Holstein, lui Menicov, miniștrilor, a balurilor și „mascaradelor“, așa încât preocupările politice îl prinseră din nou. În Februar 1721 el scrie Țarului, plângându-se că n'are case de țară lângă Petersburg, că face datorii, că s'a luat copiilor săi Condoidi, dascălul adus din Moldova pentru grecește, latinește și italienește, așa încât trebuie să-i dea un alt învățător, preotul Liberiu Coleti, ori să-i trimeată în țerile europene pentru învățatură.

Adauge petiția, redactată de el, a fratelui său ruinat, care se ruga prin vechiul agent Policala.

Puind data după vechiul sistem, „Antioh Constantinovici“ arată, la 13 Ianuar 7227 (1719), ce suferă el părăsit în mână „judecătorilor nedrepti și furioșilor oblăduitori“, cari, pentru păcatul fratelui îl și osândiră la moarte, rămâind sărac de tot, fără nădejde de Domnie și acoperit de despreț: i-ar prinde bine și lui o pensie întărită prin diplomă împărătească.

Din parte-i, la împărțirea de ranguri, devenit, în Februar 1721, senator și consilier secret, ceia ce e tot una cu general-maior, Dimitrie protestă: se crede vrednic de întâiul rang, măcar de al doilea. Cum se vede, odată cu noua legătură de familie, mândria Domnului cu situație autonomă în Imperiu dispăruse: milog se ruga, de hatârul soției și rudelor rusești, să i se dea o situație.

Țarul îi veni în casă, dar, se zicea, pentru frumoasa fiică Maria. Atunci, în 1722, Cantemir se gândia să lege relații în Apus și, văzând pe trimesul frances de Campredon, amintește prin el fostului ambasador regal la Constantinopol, acei-luiași de Châteauneuf, zilele când domniă „bătrânul Constantin Cantemir“, când el, Dimitrie, și Antioh se purtau prin Țarigrad, când era tinereță și noroc și-i recomandă pe fiul Constantin, care stătea să fie trimes în misiune la Ludovic al XV-lea.

În 1722 are loc participarea lui Cantemir la expediția Țarului dincolo de Astrahan, ducând cu el și o tipografie orientală. Obosindu-se, boală grea prinse pe exilat încă în acest an. La Dimitrovca zăcea în primejdie de moarte și cugeta la ce ar putea să lase copiilor. „Din mine“, spune el la 21 Maiu 1723, „a rămas numai sufletul, trupul supt și oasele“. Vorbește de „atacuri“, de „paroxisme dese și puternice“. La 23 Iulie, chemat neconținut de Țar, își prezice chiar moartea apropiată, plângându-se că n'are nici cu ce să fie înmormântat.

Testamentul lui Dimitrie Cantemir, redactat pe această vreme, se ocupă de înzestrarea cu pietre scumpe a fiicii Maria, care fusese cerută de Ivan Dolgoruchi, dar ea-l refuzase ca pe unul care „n'avea rang“; Smaragda, născută din a doua căsătorie, va moșteni diamantele și trusoul mamei sale; plângându-se că socrul n'a dat șerbii făgăduiți la nuntă, tatăl se roagă ca ea să fie bine crescută și măritată. Având a declara un moștenitor dintre fii, el înlătură pe cel mai mare, Matei; „mai bun“ socoate

pe Constantin, mai deștept și învățat pe Antioh, „dacă mai pe urmă nu se vor schimba în rău“: neîndrăznind a se opri. Însuși asupra lui, lasă Țarului alegerea, tustrei copiii având a fi crescuți cu grijă și „trimeși în alte țeri“. Mustrarea lui de cuget îl face a se gândi la frate, la rudenii, la nepotul Grigore Bantăș; amintirea slujbelor, la Cămăraș. El însuși se crede fericit că a scăpat de Turci supt un monarh de legea sa, că „fiii nu vor vedea furia mohammedană“ și că are cine-i îngriji.

Îngrijirile lui Pocala, acum medic al Țarului, nu folosiră vechiului său stăpân. Până la urmă bolnavul păstră conducerea de fapt a casei sale, luând sama să fie, acolo, la Dimitrovca, unde zăcea, ulițile curate, brazi sădiți înaintea caselor, să se păstreze rânduiala la cârciume. La oarele 7 și 20, în seara de 21 August, el se stângea. După dorința lui, trupul fu dus la Moscova, de fiul Matei, și îngropat lângă soția româncă, „numai cu arhieru, un preot și un diacon“.

N. Iorga.

IV.

Prefața de la „Divan“.

Astronomii, adecă a stelelor cunoscători (prea luminate, cinstite, iubitul meu frate!) întru toate câte întru a cerului trup stele se poartă, două numai neclătitoare și nemutătoare a fi arată, carele una în partea ceriului de-asupra, iar alta în partea ceriului de desupt a se afla povestesc: una *polus arcticus*, iar alta *polus antarcticus* le numesc, prin carele a ceriului trup și rotunzeală se învârtește.

Aceste dar două stele (mai marele meu și iubit frate!), măcar că cu starea una de la alta lungă depărtare și mare deosebire au, însă iarăși (după socoteală) pururea nedespărțite și totdeauna nedeosebite sânt; și a lor una cătră alta dreaptă potrivire și una împotriva alteia neclătită odihnire și răzimiră nici a ceriului lată lățime, nici a sferei pământului groasă grosime a o opri sau a o despărți pot. Că, precum două roate într'o osie se leagă, așa acele printr'o mintescă osie (care *axon* se chiamă) una cu alta, prin atât de meziana despărțire, se întrulocază.

Intr'aceste două stele centrul, adică ținta mijlocirii cătinței cerului se înmijlocează, și în acea adevărată mijlocire a rotunzeii pământului se așează, carele din virtutea a acestor două drept cumpănite și potrivite stele acele câte de-asupra centrului întemeiate sânt nici cum în sus sau în jos, în dreapta sau în stânga a se mîta sau a se clăti pot; ci, oricâte în a cătinții cerului cuprindere se cuprind, toate într'acel în mijloc drepte mijlocit centru se reazimă peste toate.

Ca aceste dar două stele (dulcele meu iubit mai mare frate!) doi frați sau două inimi a doi (însă adevărați) s'ar asămăna putea frați, cari cu starea locului și cu depărtarea deosebirii

(trupești) măcar că cât departe depărtați și cu petrecerea neîntrulocați ar fi, însă după a sufletelor de nimica ceva și oprită pătrundere (de vreme ce sufletul neoprit și prin toate pătrunzător este) pururea nedespărțiți, totdeauna și în toate date întrulocați se află. Acum dar ce bine, sau ce frumos decât a petrece frații împreună?, zice Psalmul 132. Așa dară între doi frați dragostea (ca între două stele centrul) nemutat prea întemeiată se mijlociază; adecă între două inimi a doi frați nesmintită și nebetegită se așează; și așa din două inimi o adevărată dragoste izvorăște, care ca al treilea frate a fi se socotește. Aceștia dar cu acel de aur al dragostei frățești legându-se și împletindu-se lanțul, nerupt și neîndoit va fi, mărturisește înțeleptul: „funia întreită anevoie se va rupe“ (Eclesiastul, cap. IV, vers 12). Aceștia totdeauna în toate și pretutindenea bine vor umbla, adeverește iarăși înțeleptul: „trei sânt carele bine umblă“ (Pilde, cap. XXX, vers 29).

Thales filosoful, care dintre cei șapte ai Grecilor înțelepți unul era, pentru trei lucruri bozilor săi mulțămită și blagodărenie a face obicinuit era: întâiu căci omul și nu dobitocul, a doua căci bărbatul și nu femeia, a treia căci Elinul și nu barbarul l-au făcut. Așa dar eu (dulcele mieu cinstite și mai mare frate!) pentru trei lucruri celui în Troiță de-o ființă Dumnezeu, vecinicul a tot țiitorul și chivernisitorul împărat, slavă, cinste și închinăciune trimit. Întâiu, căci neslovoinic inoplemenic¹, ci pravoslavnic creștin; a doua, căci nu allei biserici, ci a Răsăritului următor; a treia, căci nu altuia, ci Măriei Tale dintr'un părinte și dintr'oa maică m'a făcut și m'a născut frate, pe care, ca pe o întemeiată și vârtoasă sprijineală și cetate, te ții. Adeverește împăratul Solomon, zicând: „fratele, care se ajutorește de frate, ca o cetate vârtoasă“ (Pilde, cap. XVIII, vers 19). Așijderea, precum izvorul mic în apa mare a da năzuește, așa eu către Măria Ta și către a Măriei Tale cinste alergând, cinstea să mi se mărească; precum frumos grăește Estera (cap. X, vers 6): „izvorul mic în apa mare se mărește“. Și, măcar că de un filosof oarecare s'a grăit: „gura care singură pe sine se laudă să fi puțin“, mai vârtoasă ca ale Măriei Tale laude ale mele sânt însă, precum adevărul pe toate biruește și peste toate stăpânește, adevărit și știut îmi este: „cu a acestuia dar, a adevărului veșmânt îmbrăcându-mă, mirosul veșmintelor mele ca mirosul smirnei“, mărturisește Cântarea Cântărilor (cap. IV, vers 11). Pentru aceasta, cinsti-voiu, laudavoiu și aceasta tuturor mărturisi-voiu, căci mie în cinste, în laudă și (cu a lui Dumnezeu ajutor) ajutându-mi ești. Dar pe cine voiu cinsti?, proorocul mă învață: „Nu da altuia slava ta, și vrednicia ta neamului străin“ (Varuh, cap. IV, vers 3). Pentru aceasta, cu cinste, ca domnului și fratelui mieu mai mare, mă voiu închina. Și cum nu te voiu cinsti? iarăși voiu zice. Și cum nu voiu mărturisi? iarăși voiu grăi. Că eu, de voiu tăcea, au inima și dragostea nu-mi va striga? Au acelea ale Măriei

¹ Nu de altă lege, nu eterodox.

Tale către mine nenumărate de bine faceri nu vor mărturisi? Au cu proorocul împreună nu voiu cânta: „părintele meu și maica mea m’au lăsat pe mine, iar domnul meu (fratele meu) m’a luat pe mine?“. Pentru aceasta dar a Măriei Tale totdeauna și în toate zilele către mine, dintru acea adevărată frățescă dragoste izvorâte, ca de viața făcătoare de bine facere, izvoare arătate, cărora răsplătire și la preț prețuire a da vrednic nefiind, acest al meu puținteluși pentru mult, mititeluși pentru mare dar, cu rugăminte spre primire i-l aduc; care de întâiu a proastei și nevrednicei mele minți, ca unul de floricele cules și legat mânuchiaș, carele întâiu a osteninței mele răsădire și odrăslire este, spre a Măriei Tale bună miroseală, alegându-l și gătindu-l, l-am adus. Însă cu oareceși osârdie și ostenețță, din a multora, nu de pământești, ci de cerești ogoare neveșlezitoare floricele, cu nesticător miros adunate și întrulocate le-am prefăcut.

Însă cu această îndemnare pe Măria Ta primitor și a osteneții că acestea însoțitor știind, precum și alte întru a Măriei Tale vremi multe l-au răsădit și înflorit, așa mă rog ca și aceste ale mele osteneții (care sânt ca niște de un prost neînvațat grădinar adunate floricele) a se sămăna, a se sădi, a înflori și tuturor dimpreună a se obști să binevoiești și să nevoiești. Și mai vârtos tot moldovenescul nostru neam cu Cântarea Cântărilor a striga și unul altuia în bucurie arătând a cânta să îndemne, zicând: „floare s’au deschis în pământul nostru“ (cap. II, vers 12).

Însă, măcar că acesta al meu dărișor Măriei Tale nevrednic și netrebnic este, căci mulți minunați multe minunate, slăvite și lumii obștite, ție pe urmă lăstate, au făcut și arătat, de pomenire destoinice și vrednice lucruri, care ca soarele în senina vreme dau raze și ca lumina în întunerec ce luminează, au poate dar luminața lumânărelei împotriva soarelui să strălucească? Au poate movilița în a Olimpului munte coastă să se cunoască? Ba! Însă, precum fericitul Pavel grăiește: „în casa mare, nu numai de aur și de argint, ci și de lemn și de lut trebuiesc vase“ (Cătră Timotheiu, cartea II, cap. II, vers 20). Și, măcar că toate blăstămățiile și nevredniciile în mine se află, însă Măriei Tale plăcute și învoite fiind, de treabă și vrednice sânt, și, măcar că aceasta a zice nevrednic sânt, însă: „nevrednicia mea aceia mi-au ajutat“ (zice Isaia, cap. LXIII, vers 5) și, cu aceasta învrednicindu-mă, aceasta a finerețelor mele întâia născută roadă Măriei Tale închinând și dăruind, bine învoită, primită și plăcută a fi cu plecătune rog, potesc și întru aceasta rămăiu al Măriei Tale mai mic și plecat frate:

Ioan Dimitrie Constantin Voevoda.
De la Udriiu¹.

¹ Adrianopol.

V.

Cugetări ale stoicilor

— traduse de Dimitrie Cantemir —

Lui Dumnezeu și firii urmează; și lor supus să fii.

Fă ficci bine pe cât poți, și nimănui să strici.

Așa te poartă către altul, precum ai vrea ca și altul către tine să se poarte.

Toată nevoia, asupraea care ți se face, suferă cu răbdare și îngăduință.

Toate cele împotriva spre bine le socotește, deosebi de acele care din sminteala sau greșeala ta ți se vor întâmpla.

Slujește-te cu cele bune, și lucrurile care într'acest pământ îți sânt date, ca cum ți-ar fi împrumut date, și de la dânsel cu dragoste te lipsește, când iarăși de la Dumnezeu se cer înapoi.

Așează-ți acea prea de sus a ta fericire în voie lină; să nu-ți fie în ascunsul inimii știitoare de rău.

Fii mai cu de-adins în fapte înțelept decât în cuvinte.

Gândește pururea de moarte, dar de dânsa să nu te temi.

Odihnește-te și îndestulat fii în dumnezeiasca orânduială, socotind ea a fi prea-dreaptă, prea-înțeleaptă și nouă prealesne, și măcar de ni s'ar părea nouă prea-aspră.

VI.

Începutul „Istoriei Ieroglifice“.

Mai denainte decât temelile Vavilonului a se zidi, și Semiramis într'însul raiul spânzurat (cel ce din șapte ale lumii minuni unul este) a sădi, și Eufratul, între ale Asiei ape vestitul, prin ulițe a-i porni, între creierii Leului și tâmplesle Vulturului vilor de chitele și holbură de socoteli ca aceasta se scorni. Leul dar de pe pământ (care e mai tare și mai vrăjmaș decât toate jigăniile, câte pe fața pământului se află a fi, tuturor știut este) și Vulturul din văzduh (care, precum tuturor zburătoarelor împărat este, cine își poate prepune?), în sine și cu sine socotindu-se, și pe amănuntul în samă luându-se, după a firii sale simțire așa se cunoscurea precum mai tari, mai iuți și mai putincioase dihăanii decât dânsii alta a fi nu se poate, însă, singuri cu a sa numai știință și simțire neîndestulându-se, cu a tuturora altor ale lumii jigăanii și păsări a lor socoteală să adeverească și să întărească vrură, că, precum într'acesta chip să fie către toate dovedind, și din gura tuturor mărturisire luând, și împărăția ce-si alesese, și socoteala ce în gânduri își pusesse, în veci nemutată și neschimbată să rămăie. Așa dar Leul jigăniile în patru picioare clătitoare, iară Vulturul pe cele prin aer cu pene și cu aripi zburătoare,

ca la un sfat îndată le chemară, și în clipeală le adunară. Deci dinainte Leului mai aproape acele jigăniî sta, carele sau în colți, sau în unghii, sau într'altă a trupului parte arme de moarte purtătoare poartă, precum este Pardosul, Ursul, Lupul, Vulpea, Ciacalul. Mâța sălbatecă și altele ca acestea, carele de vărsarea sângelui nevinovat se bucură și viața hireșă în moarte străină li stăruiește. Iar înaintea Vulturului mai aproape sta păsările, care [au] sau în clonț, sau în unghii lance otrăvite, aducătoare de răni netămăduite, precum este Breh-nace, Șoimul, Uliul, Cucunozul, Coruiul, Hăretiul, Balabanul, Blendeul și altele asemenea acestora, care, într'o zi sânge de n'o vărsa, și moartea nevinovatului de nu vor gusta, a doua zi perirea sa fără greș o știu. Aceasta într'acest chip fieștecare în partea împăratului său și la ceata Monarhiei sale locul cel mai de frunte și stepena cea mai dinainte ține. Așa dar era orânduială d'intăiu. Iară orânduiala a doua la Leu o ținea Căniî, Ogarii, Coteii, Mățele de casă, Bursucul, Nevăstuica, Guziul, Șoarecele și alte chipuri asemenea acestora, care, pe cât sânt vânătoare, pe atâta se pot și vâna și, pe cât ele pe altele în primejdia morții pot duce, pe atâta, și nu mai puțin, de la alții lor li se poate aduce. Iar la Vultur a doua tagmă o cuprinde Corbul, Cioara, Pelicanul, Coțofana, Puhacea, Cucuvaia, Gaia și altele lor asemenea, care mai mult de pradă gata cu truda altora agonisită, fie înăcar și impuțită, decât de proaspăt, cu a lor ostenință gătită se bucură.

Iară a treia tagmă, și cele mai de jos praguri (căci acestea în scaune a ședeia nu se învrednicesc), le ținea jigăniile și păsările carele în sine vre-o putere nu au, nici duh vitejesc sau inimos poartă, pururea supuse și totdeauna în cumpăna morții drumul vieții li se spânzură (că „sufletul supus de țenchiul negrijei departe stă“) precum este Boul, Oaia, Calul, Capra, Rămătorul, Iepurele, Cerbul, Căprioara, Lebăda, Dropia, Gâsca, Rața, Curca, Porumbul, Găina, Turtureaua și altele după neamul și chipul său; ce pe acestea nu pentru altceva le-au adunar, ce numai pentru ca nu cumva vre una să zică: că de acea adunare știre n'au avut, nici în ceva pricină să poată pune că, cum la acea adunare neaflându-se, sfatul cel de pe urmă ce s'ar fi ales n'au înțeles. Așa că toate firile de duh purtătoare, care întru monarhia acestor două stihii se află, precum vre una măcar de față n'a fost să nu se numească, nici din hirograful¹ de obște numele să li lipsească.

Adunarea dar a acestor două monarhii și orânduiala acestor două soboare într'acest chip după ce se orânduî și se tocni, dintr'ambe părțile cuvânt mare și poruncă tare se făcu ca olăcari cu cărți în toate părțile și alergători în toate olaturile să se trimeată, ca prin toate țările și orașurile crainici strigând de această mare a marilor monarhii adunare tuturor în știre să dea, și, cu deadinsul iscodind, să poată cunoaște de este lipsind vre-un chip din vre-un fel din duhurile purtătoare,

¹ Lista manuscrută.

și de nu se află cu toții la această a tuturor adunare și de obște împreunare. Așijderea îngrozituri și înfricoșături să se zică porunca unuia ca aceleia carele la acel sobor a se obști ar tăgădui, sau alt fel de pricini spre apărare ar scorni, și celuia ce cât de puțin în ceva împotrivire ar arăta, plata, cu pedeapsa morții și cu prada casei, i se pune. Așa dar cu cuvântul de-odată și porunca li se plinia, și, precum s'ar zice, cuvântul de-odată cu gândul pretutinderile și pe la toți sosia („că vestea aspră tare pătrunde urechile, și inima înspăimântată îndată simte sunetul“), de vreme ce de alergăturile iuților olăcari și de tropotele picioarelor neobosiților alergători toată pulberea de pe toată calea în cer se ridică; toate văile adânci de tari strigări se răsună; toate a munților înalte vârfuri de iuți chiote și groase huiete în clipă se covârșia și toți câmpii pustii și necălcați de groaznice strigări și de înfricoșate laudări se umplea. Nu era dar, nici se putea afla ureche în văzduh și pe pământ care de strașnic sunetul vestii și de groaznic cuvântul poruncii acesteia să nu se sfredelească nu era, nici se afla într'aceste două stihii dihanie care de virtutea și puterea învățaturii acesteia cu mare frică, cu neîncetat tremur și cu nespusă groază să nu se clătească („că, cu cât vestea hotărâții mai de năprasună vine, cu atâta mai mare tulburare și grijă scornește“); de care lucru într'alt chip a fi nu putu, fără numai cu toatele de-odată cu cuvântul porunca cu fapta pliniră și la locul însemnat și sorocul pus se găsiră.

VII.

Din „Istoria Imperiului Otoman“.

Termurii din partea de către Apus ai Tisei sânt înalți și răpoși. Spațiul dintre aceste locuri răpoase se umple cu apă când fluviul se umflă prin ploile de toamnă sau de iarnă; iar, vara, când fluviul scade, se trage și apa dintre râpe și lasă un loc nisipos cam de treizeci de pași în întindere. Principele Eugeniu dispune a se face un șanț cevași mai în jos de castrerele Turcilor și trimete pe calea aceasta câteva regimente, care să năvălească asupra Turcilor pe d'înăuntru, pe când el îl va ataca pe din afară. Și, pentru ca Sultanul să nu poată reconstrui podul și să trimită ajutor trupelor sale, principele Eugeniu așează două tunuri aproape de capul podului și în câteva minute îl dă rămă cu totul. Dar Sultanul încă din partea sa scoate o baterie de patru tunuri din cele opt ce i le trimisese mai înainte Vizirul, o așează la țărnurea fluviului și ordonă lui chihaiia Arnăut-Abdi a deschide locul asupra inamicului; dar toate acestea se făcură cu atâta confuzie, încât el nu se asigură nici măcar cu un șanț, ci-și închipui că spațiul ce era înaintea lui acoperit cu vase va fi de ajuns pentru a-l scuti contra inamicului. Germanii, observând din care parte vine focul Turcilor, îndată după distrugerea podului își îndreaptă tunurile în acea parte, omoară mai mulți dintre ingineri, rănește pe alții și, după o nouă descărcătură, constrâng pe Turci a se retrage cu tunurile lor.

Și, într'adevăr, se părea că toate s'au conjurat pentru nimicirea Turcilor. Ienicerii, după ce, au răspins pe inamic din șanțurile cele din afară, se retrag în șanțurile cele din lăuntru, care, de și nu erau încă deplin terminate, dar se întindeau pe oarecare distanță de la un țărm al râului până la cellalt. Aici ei se declară hotărâți a se susține până la capăt. Vizirul dimpreună cu ceilalți Pași se încercă a-i îndepărta de la acest plan, mai întâiu rugându-i, după aceea întrebându-i putere. Dar Ienicerii din desperare trec în furie, se aruncă asupra amicilor lor chiar și omoară pe toți ofițerii lor, pe Viziri, pe Pași, pe toți, nu cruță nici pe unul, decât numai pe Aga al lor cu numele Deli-Baltaogli.

În mijlocul acestui desastru, o parte din armata germană ocupă șanțurile extreme, părăsite de Turci, și se arată ca și când ar voi să atace șanțurile cele din lăuntru, numai cu intenția de a atrage pe inamic din acea parte a armatei care era îndreptată contra fluviului, și prin aceasta a ușura atacul oamenilor siii așezați pe țărmul râului. Când aceștia s'au arătat dintr'odată la capul podului, pe Turci i-a cuprins o spaimă teribilă; ei întorc toate puterile în partea aceasta, pentru a împiedeca trecerea Germanilor pe aici. Într'aceia, pe când se luptau aici ambele părți cu egale hotărâri, partea Germanilor care venise din lăuntru ocupă pe Turci, cari se luptau la țărmul fluviului. Turcii, încunjurați și strânși din toate părțile, se luptă cu vitejie, de și în desordine, dar, în urmă, după ce în zădar au cercetat o cale de scăpare, au trebuit să cadă, și au fost tăiați în bucăți până la cel din urmă om.

Dar nici Turcii n'au murit fără a-și răsbuna asupra inamicului lor, căci șase mii de Germani au rămas morți în această expediție. De altă parte însă Turcii, precum se vede din listele lor, au pierdut: patrusprezece mii șaptezeci de Ieniceri și pe Aga acestora, Deli-Baltaogli, apoi șaptezeci și trei de ogiacuri și buluc-agalari; trei mii șapte sute de topcii și gebegii, șapte mii de Arnăuți; însuși Marele Vizir, Elmas Mohammed-Pașa; cincisprezece Pași de rangul cu trei tuiuri, între cari cei mai însemnați au fost Hogia Giafèr-Pașa, Misirlî-Ogli, faimosul cuceritor al insulei Chios, Chiosè-Natîl-Pașa din Diabecr, Fazîl-Pașa din Șeresuli; apoi douăzeci și șapte Pași cu două sau numai cu un tuiu, și, afară de toți aceștia, un număr mare de acea mulțime curioasă, care de obicei merge în urma armatei turcești, așa încât numărul total al căzuților se poate pune, fără a greși, peste treizeci de mii de oameni.

Singurul om care a scăpat, a fost Mahmud, Benogli, Pașa Arnăuților, fiul beglerbegului Rumeliei, care căzuse în lupta cu Veterani. Acest Mahmud, după ce a fost rănit de două ori, se aruncă cu calul său în râu, și, grație puterii acestuia, el fu salvat, trecându-l la țărmul de dincolo al râului. Am auzit din gura lui această aventuroasă scăpare, pe care io descria cu multă vioiciune.

VERIFICAT
1987